

Miejsce i rola mniejszości etnicznych i narodowych w Bułgarii okresu transformacji

Wstęp

Analiza problematyki mniejszości etnicznych jest jednym z najczęściej badanych zagadnień w bułgarskiej nauce społecznej. Od początku procesu transformacji zostało zrealizowanych więcej niż 50 dużych projektów badawczych, przeprowadzonych przez różne instytucje naukowe. Jeżeli chodzi o badania, przeprowadzone przed 1989 roku, to trzeba tu wspomnieć o dwóch podstawowych instytucjach, jakimi są Instytut Socjologii Bułgarskiej Akademii Nauk oraz Instytut Naukowo-Badawczy do spraw Młodzieży. Dzięki pracom naukowców z wyżej wymienionych ośrodków, po raz pierwszy można było spotkać badania nad *gorącym problemem* jakim była *duża wycieczka*¹.

Wydarzenia po 1989 roku w państwach postkomunistycznych utrwaliły pewną tendencję – mniejszości etniczne zaczęły pełnić poważną rolę, jako wskaźnik ilościowy lecz również jako elektorat polityczny. Warto tu wspomnieć, iż na terenie całej Europy Wschodniej zamieszkuje powyżej 400 milionów osób. Jedna piąta tej populacji należy do mniejszości narodowych i etnicznych. Rozpad ZSSR, Jugosławii oraz Czechosłowacji oraz inne zmiany terytorialne doprowadziły do wyodrębnienia *starych* oraz *nowych* mniejszości². Do starych mniejszości można przydzielić mniejszości węgierską, niemiecką, rumuńską, albańską oraz turecko-muzułmańską (...) Mianem nowych można określić mniejszości zamieszkałe w państwach bałtyckich, we Wspólnocie Niepodległych Państw, w państwach regionu Kaukaskiego oraz w Europie Południowo-Wschodniej. Dodatkowo można wyodrębnić tradycyjne mniejszości, jakimi są Romowie oraz Żydzi³.

Według Antona Pyrwanowa, z Instytutu Bałkanistyki przy Bułgarskiej Akademii Nauk, w polityce państw Europy Południowo-Wschodniej wobec mniejszości etnicznych są zauważane dwa podstawowe podejścia⁴. Pierwszym podejściem jest przyznanie praw zbiorowych wraz z stworzeniem potrzebnego systemu gospodarczego, politycznego i prawnego. Bezpośrednim skutkiem tego działania jest stworzenie i gwarancja tychże praw zbiorowych jako pewnego rodzaju kompensacji dla dyskryminacji. Drugim podejściem jest równość wobec prawa, zagwarantowana dla wszystkich obywateli. Teoria Pyrwanowa budzi wątpliwości co do formalnego przestrzegania praw mniejszości na podstawie przyjętych układów międzynarodowych⁵.

W kolejnych podrozdziałach chciałbym przedstawić pozycję dwóch najliczniejszych mniejszości narodowych na terenie Bułgarii, mianowicie mniejszości tureckiej i mniejszości romskiej. Celowo opuszczam problemy pozostałych społeczności, przede wszystkim ze względu na ich liczebność. Według Narodowego Spisu Ludności z 1992 roku pozostałe mniejszości stanowią około 1.2 % – 1.5 % całości ludności Bułgarii⁶. Wśród najliczniejszych z tej grupy można wymienić mniejszość rosyjską – 0.2 %, mniejszość ormiańską – 0.16 %, Karakaczanowie – 0.06 % i Włachowie – 0.06 %.

---

¹ „Duża wycieczka” określa emigrację mniejszości tureckiej, spowodowanej polityką władz bułgarskich w drugiej połowie lat osiemdziesiątych.

² S. NIKOŁOW, Małcinstwata w stranite ot Jugoiztočna Ewropa – most ili iztočnik na problemi (Mniejszości w Europie Południowo-Wschodniej – most czy źródło problemów), Expert – Bułgarskie Stowarzyszenie Dyplomatyczne, Rok czwarty, 03.2004, <http://www.expert-bdd.com/statiq.php?id=7>.

³ Ibidem, s. 2.

⁴ A. PYRWANOW, Etnomałcinstwenite wzaimootnoszenia, krizi i konflikti na Bałkanite (Relacje między mniejszościami etnicznymi, kryzysy i konflikty na Bałkanach), Meždunarodni Otnoszenia, 2002, Nr 1, s. 31.

⁵ A. PYRWANOW, op. cit., s. 32.

⁶ Spis Ludności z 1992 nie uwzględnił istnienia mniejszości macedońskiej w Bułgarii.

1. Polityka wobec mniejszości tureckiej

1.1. Tło historyczne

Początek lat 50 przyniósł pewne zmiany w funkcjonowaniu reżimu komunistycznego, jeżeli chodzi o politykę władz bułgarskich wobec mniejszości narodowych. Reagując bardziej na racje narodowe niż ideologiczne, reżim zmusił do emigracji zdecydowaną większość Żydów (44 000 na 50 000) i 150 000 Turków, których oddane lub porzucone ziemie mogły być przydatne w procesie kolektywizacji⁷. Taki kierunek polityczny nie doprowadził do rozsądnych rozwiązań, o czym świadczyły późniejsze drastyczne wydarzenia pod koniec lat 80. Reakcją ze strony tureckiej było natychmiastowe zamknięcie przejść granicznych z Bułgarią. Pośrednim efektem wydarzeń w stosunkach dwustronnych było podpisanie układu trójstronnego między Grecją, Turcją a Jugosławią. Dokument został podpisany w lutym 1953 roku i praktycznie przyczynił się do powstania nieformalnego przymierza wyżej wymienionych państw z założeniem izolacji Bułgarii na tym obszarze.

Przymierze trójstronne nie przetrwało na przestrzeni lat. Przez długi okres czasu, począwszy od 1964 władze bułgarskie szukały coraz bliższej współpracy z Grecją⁸. Ostatecznie współpraca ta doprowadziła do zawarcia w latach osiemdziesiątych traktatu o wzajemnej pomocy z wyraźnym nastawieniem antytureckim. Jednakże rząd bułgarski starał się poprawić stosunki dyplomatyczne również z Ankarą. Dowodem na to jest podpisanie porozumienia dwustronnego w 1969 roku. Podstawowym założeniem była dobrowolna emigracja około 90 000 Turków do roku 1979. Nie wystarczyło to jednak do usunięcia problemu wraz z jego korzeniami przede wszystkim ze względu na wzrost demograficzny mniejszości tureckiej⁹.

Najbardziej drastyczne wydarzenia dotyczące mniejszości tureckiej miały swoje miejsce w drugiej połowie lat 80. Na początek warto wspomnieć, że w Bułgarii czynnik etniczny miał destrukcyjny charakter wobec początku zmian systemowych w krajach komunistycznych. Bułgaria pozostawała najwierniejszym partnerem ZSSR, w międzyczasie otwierając się ostrożnie na Zachód.

Postępując zgodnie z obudzonymi nacjonalizmami (po latach dróg narodowych i „lokalizmu”), co w latach 1983-1984 poprzedziło upadek komunistycznych reżimów, Żiwkoff i jego otoczenie popełnił poważny błąd, polegający na rozpoczęciu kampanii bułgaryzacji znacznej mniejszości tureckiej¹⁰. Wzrost demograficzny wśród muzułmanów o wiele szybszy niż wśród większości słowiańskiej był prawdopodobnie głównym powodem, który skłonił władze bułgarskie do takich działań. Początkowym efektem polityki bułgaryzacji było pojawienie się głosów protestów za granicą. Na scenie wewnętrznej niezadowolenie mniejszości tureckiej wzrastało systematycznie, doprowadzając do organizowaniu manifestacji i aktów terrorystycznych. Warto przytoczyć niektóre z działań bułgarskich Turków z tego okresu¹¹:

- W okresie 1984-1987 grupa osób z regionu Burgaskiego dokonała aktów terrorystycznych, padły ofiary w ludziach.

⁷ A. BIAGINI, F. GUIDA, Pół wieku realnego socjalizmu: Europa Środkowo-Wschodnia od II Wojny Światowej do upadku rządów komunistycznych, Rzeszów, WSP, 1998 op. cit., s. 76.

⁸ W 1964 roku zostały zawarte umowy handlowa i kulturalna. Dodatkowo Bułgaria odstąpiła Grecji towary o wartości 7 milionów dolarów zamiast 45 przewidywanych w traktacie pokojowym, jako reparacje wojenne.

⁹ A. BIAGINI, F. GUIDA, op. cit., s. 132.

¹⁰ Ibidem, s. 172.

¹¹ Tajnite na Dyrżawna Sigurnost (Sekrety Służby Bezpieczeństwa), 05.03.2001, <http://www.segabg.com/05032001/p0050009.asp>.

- W roku 1985 nielegalna organizacja w Kyrdźali zaplanowała emigrację z Bułgarii poprzez zabranie zakładników spośród stowarzyszenia dziecięcego „Flaga Pokoju”.
- W 1986 roku bułgarscy Turcy z Kyrdźali dokonali podpalenia dużych obszarów leśnych.
- W 1987 roku grupa ludzi z Silistry zaplanowała opuszczenie Bułgarii poprzez porwanie samolotu lotniczego wraz z zakładnikami.
- W 1987 roku grupa ludzi z Silistry dokonała aktu terrorystycznego w ośrodku turystycznym „Złote Piaski”. Wraz z porwanymi zakładnikami próbowali opuścić kraj. Warto wspomnieć iż akt terrorystyczny był poprzedzony kilkumiesięczną próbą wejścia do oddziału wojskowego celem kradzieży broni.
- W 1988 roku bułgarscy Turcy zaplanowali podpalenie Pałacu Festynowego w Warnie.

Ze względu na wielkie niebezpieczeństwo, wynikające z wyżej wymienionych aktów terroru, prawie cała kadra Służby Bezpieczeństwa została zaangażowana w wykrywanie odpowiedzialnych za to osób. Niewątpliwie polityka władzy centralnej dążyła do wyeliminowania wszelkich warunków, pozwalających na kontynuowanie aktów terroru wraz z konsekwencjami, jakimi były ofiary w ludziach oraz straty państwowe.

Dokonanie pełnej i obiektywnej analizy działalności bułgarskiej Służby Bezpieczeństwa (Dyrżawna Sigurnost), podczas procesu *bułgaryzacji*, byłoby niemożliwe bez przedstawienia międzynarodowego status quo, a w szczególności polityki tureckiej wobec Bułgarii. Nie jest tajemnicą, iż strategia wywiadowcza tureckich służb specjalnych w tym okresie funkcjonowała na podstawie „Doktryny Ataturka”¹². Już w 1982 roku w Turcji powstał międzyrządowy komitet, w skład którego wchodziło 12 ministerstw. Komitet ten rozpoczął działalność w ramach połączonej struktury Narodowej Służby Wywiadowczej (MIT) i Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Pierwszym zadaniem Komitetu było uchwalenie „Programu utrzymania bytu Turków za granicą”. Najważniejszą grupą docelową była mniejszość turecka i muzułmańska na terenie Bułgarii¹³.

Wydarzenia w Bułgarii w 1985 roku wymusiły przyjęcie nowej orientacji tureckich służb specjalnych. Największy wpływ na zmiany w polityce tureckiej miała wymiana turecko – arabskich imion Turków bułgarskich. Rozpoczynający się proces *bułgaryzacji* stworzył nową rzeczywistość polityczną dla władz w Ankarze. Chęć przeciwdziałania mogła być urzeczywistniona jedynie poprzez wykorzystanie takiego potężnego instrumentu instytucyjnego jakim był MIT. Podstawowym zadaniem MIT było zaplanowanie i realizacja działań na rzecz destabilizacji Bułgarii na scenie wewnętrznej, lecz również dyskredytację na forum międzynarodowym. W celu osiągnięcia tych zamiarów stworzono lub rektyfikowano szereg organizacji emigrantów z Bułgarii, które miały aktywnie prowadzić działalność propagandową i szpiegowską. Pośrednim efektem obustronnej polityki w tym okresie było obudzenie świadomości narodowej wśród bułgarskich Turków.

Świadectwem gwałtownego pogorszenia stosunków bułgarsko-tureckich były wydarzenia z maja 1989 roku. W kilku większych regionach systematycznie protestowała mniejszość turecka, między innymi w Dobrudży, Deliormanie oraz w Gerłowie. Wydarzenia z tego okresu przyniosły również ofiary śmiertelne, między innymi w Pristoe, Ezercze, Kus, Todor Ikonowowo, Łoznica oraz Medovec¹⁴. W tym samym czasie odbywała się Międzynarodowa Konferencja do spraw Ochrony Praw Człowieka w Paryżu. Przywódcy państw europejskich coraz bardziej sobie uświadamiali wymiar i znaczenie wydarzeń w Bułgarii. Decyzją władz centralnych Bułgarii, po wcześniejszych bułgarsko-tureckich

¹² Jeden z zapisów Doktryny Ataturka stanowił, iż turecka polityka wywiadowcza w Bułgarii była prowadzona jako integralna część tureckiej polityki mniejszościowej i emigracyjnej wobec tego kraju.

¹³ Tajnite na Dyrżawna Sigurnost, op. cit.

¹⁴ I. TATARLY, Dwizenieto za Prawa i Swobodi obsztonacionalna partia, faktor za demokracjata na stranata (DPS jest partią ogólnokrajową i jest czynnikiem demokratycznym w państwie), Sofia, 1997, strona internetowa DPS, <http://www.dps.bg/site/bg/files/history/history1.html>.

rozmowach rządowych, zgodzono się na dobrowolną masową emigrację mniejszości tureckiej. Szacowana liczba emigrantów wynosiła między 300 000 a 340 000. Część tej ludności powróciła do Bułgarii po upadku reżimu Żiwkowa. W 1992 roku ruszyła nowa fala emigracyjna, tym razem ze względów ekonomicznych (wymienia się liczbę 70 000 Turków)¹⁵. Jak zauważają Biagini i Guida: „Emigracja tak dużej liczby mieszkańców silnie uderzyła w gospodarkę bułgarską, która chyliła ku upadkowi. Szczególnie dotkliwie odczuły to sektory dotychczas kwitujące, takie jak rolnictwo, uprawa tytoniu oraz hodowla”¹⁶.

1.2. Miejsce i rola mniejszości tureckiej po zmianach systemowych w Bułgarii

Wynikiem przemian z końca lat 80 oraz początku lat 90 niewątpliwie zaowocowały we wzroście roli i pozycji mniejszości dla kształtowania platform politycznych nowopowstałych partii demokratycznych. Odbiciem tego, w praktyce, na scenie politycznej Bułgarii było powstanie DPS w grudniu 1989 roku. Jeżeli chodzi o wkład DPS w omawianym kierunku, to niewątpliwie lider i założyciel Ruchu – Ahmed Dogan – przyczynił się do prowadzenia polityki „swobody religijnej i etnicznej” w stosunku do mniejszości tureckiej i muzułmańskiej w Bułgarii. Warto zauważyć również uważną politykę DPS, wychodzącą naprzeciwko ruchów nacjonalistycznych i fundamentalnych. Taki rodzaj polityki doprowadził do pełnej akceptacji i integracji politycznej i społecznej powyżej wspomnianych mniejszości. Już w pierwszym raporcie Komisji Europejskiej, kwestia integracji społecznej mniejszości tureckiej została pozytywnie oceniona, bez większych zastrzeżeń. Taka ocena ze strony Komisji nie jest przypadkowa. Do pozytywnych nastrojów wobec mniejszości tureckiej w okresie transformacji dołączają również badania bułgarskich politologów i socjologów, zajmujących się tą dziedziną. Jak zauważa Petyr Bojadziew „od 1878 roku Bułgarzy nie mieli większych trudności w procesie współżycia z społecznością muzułmańską, z wyjątkiem błędnej i haniebnej polityki Żiwkowa. W gruncie rzeczy muzułmanie w Bułgarii są społecznością niehomogeniczną, a korzenie tej religii można szukać w kilku różnych źródłach”¹⁷. Analizując artykuł Bojadziewa można szukać podstawy takiego myślenia. Można zrobić krótkie porównanie między Bułgarią a Irlandią Północną, gdzie stosunki podobnej rangi na przestrzeni lat doprowadziły do gwałtownych konfliktów. Na terytorium Bułgarii relacje między chrześcijanami a muzułmanami¹⁸ można by było scharakteryzować jednym zdaniem: Jest o wiele więcej łączących nas obszarów, niż takich co prowadzą do rozbieżności. Jedną z takich rozbieżnych cech socjologicznych jest „kolektywizm”, wraz z ściśle określoną hierarchią społeczną.

Wracając do omawianych raportów Komisji Europejskiej chciałbym zaakcentować podstawowe problemy mniejszości tureckiej w Bułgarii. Warto zauważyć, że na przestrzeni sześciu lat, od początku publikowania raportów, polityka bułgarska wobec tej mniejszości była oceniana pozytywnie, w przeciwieństwie do pozycji i roli mniejszości romskiej.

Badanie nad tą problematyką pozwala wyróżnić dwa okresy w polityce bułgarskiej wobec mniejszości tureckiej: przed i po roku 2001. Z jednej strony można mówić o politycznych warunkach wyboru tej daty. W tym roku w Bułgarii przeprowadzono wybory parlamentarne oraz wybory prezydenckie. Wyniki wyborów doprowadziły do ukształtowania

¹⁵ F. GOLEMBSKI, Bałkany w latach 1989-1993. Problemy bezpieczeństwa regionalnego, Warszawa, PISM, 1994, s. 20.

¹⁶ A. BIAGINI, F. GUIDA, op. cit., s. 173.

¹⁷ P. BOJADZIEW, Principi na wynsznata i etniczeskata politika na Byłgaria w prehodnija period (Podstawy polityki zagranicznej i etnicznej Bułgarii w okresie transformacji), Meždunarodni Otnoszenia, 1994, Nr 1, s. 14. Petyr Bojadziew jest przewodniczącym partii „Sojusz dla Bułgarii”.

¹⁸ Przede wszystkim mowa tu o mniejszości tureckiej w Bułgarii. Według badań przeprowadzonych w 1992 roku 39% mniejszości cygańskiej również przyznaje się do wyznania muzułmańskiego.

się nie tylko nowej polityki zagranicznej za sprawą Ministra Spraw Zagranicznych – Solomona Passiego, lecz poważne zmiany zaszły również w polityce wewnętrznej. W roku 2001 przeprowadzono również powszechny spis ludności. Wyniki Spisu wskazywały, iż odsetek etnicznych Turków w Bułgarii wynosi 9.4 %.

Przed tą umowną datą podstawowe problemy mniejszości tureckiej dotyczyły następujących obszarów:

- W regionach gdzie była skoncentrowana mniejszość turecka najważniejszymi problemami były związane z kryzysem gospodarczym. Dotyczyły one przede wszystkim wysokiego wskaźnika bezrobocia oraz braku inwestycji¹⁹.
- Brak przedstawicieli wywodzących się z mniejszości tureckiej, w najwyższych szczeblach administracji państwowej i w strukturach wojskowych.
- Praktyczny brak możliwości wykształcenia w języku tureckim²⁰. Problem w tym zakresie dotyczył szkół podstawowych i średnich.

Dodatковым motorem zmian w polityce Bułgarii były zamachy terrorystyczne w USA wraz ze swoimi konsekwencjami międzynarodowymi. Bułgaria dołączyła do koalicji anty-terrorystycznej, jednocześnie przyspieszając proces negocjacyjny z Wspólnotami Europejskimi. Rozwój tych wydarzeń zostanie omówiony w kolejnych rozdziałach.

Największy wpływ na pozycję mniejszości tureckiej od roku 2001 miało niewątpliwie uczestnictwo DPS w koalicji rządzącej w Bułgarii. Najlepszym tego dowodem jest ostatni, szósty raport Komisji Europejskiej. W rozdziale o bułgarskiej polityce wobec mniejszości etnicznych można przeczytać: „Mniejszość turecka jest w zupełności zintegrowana w życiu politycznym Bułgarii, poprzez przedstawicielstwo na szczeblu krajowym oraz lokalnym, oraz poprzez zwiększone przedstawicielstwo w administracji publicznej”.

Pozwolę sobie na pewną dygresję czasową, mianowicie chciałbym przedstawić obecną rolę Ruchu Praw i Swobód. Ruch znajduje się w koalicji rządzącej w Bułgarii, utrzymując dwóch ministrów w rządzie: Mehmed Dikme – Ministerstwo Rolnictwa, Lasów i Reformy Agrarnej oraz Filiz Hjusmenowa – Minister do spraw Nadzwyczajnych. Miejsce w rządzie, przede wszystkim teka ministerialna w tak ważnym dla Bułgarii resorcie jakim jest rolnictwo, ma zaplecze nie tylko polityczne, ale również zwyczajowe. Polityka ministra Dikme jest obecnie mocno krytykowana na tle niejasnej procedury prywatyzacyjnej Bułgarskiej Spółki Tytoniowej, nadciągającego kryzysu zbożowego oraz nieokreślonych stosunków handlowych z Turcją i krajami arabskimi. Na krytykę wobec polityki DPS pozwolił sobie ambasador USA w Bułgarii – James Pardew. Na końcu wywiadu Pardew ostrzega, że Bułgaria może stać się kolejnym Kosowem²¹. 29 marca 2004 roku lider i założyciel DPS Ahmed Dogan otrzymał z rąk Prezydenta Bułgarii najwyższy honor państwowy „Stara Płanina” pierwszego stopnia. Oficjalnym powodem uhonorowania Dogana są jego zasługi w „walce przeciw systemowi totalitarnemu, przede wszystkim podczas polityki

¹⁹ Według powszechnego spisu ludności mniejszość 2/3 mniejszości tureckiej jest skoncentrowana w następujących regionach: Kyrdżali, Razgrad, Szumen, Burgas, Błagoewgrad, Płowdiw, Tyrgowiszte, Smoljan i Silistra. W pierwszych trzech regionach ludność turecka przewyższa znacznie Bułgarów. Przykładami są powiaty Czernooczene, Wenec, Satowcza, Ruen oraz Kaolinowo. W tych powiatach procent ludności tureckiej wynosi powyżej 90 %. Więcej informacji na stronie Narodowego Instytutu Statystycznego: www.nsi.bg.

²⁰ Warto zauważyć, że w 1999 roku Bułgarska Telewizja Państwowa rozpoczęła nadawanie wiadomości w języku tureckim. Obecnie wiadomości te są nadawane codziennie po popołudniowej emisji w języku bułgarskim.

²¹ „Pardew bie po monopola na Dogan nad turcite (Pardew krytykuje monopol Dogana nad Turkami)”, Sega, 13.03.2004, Krytyka ze strony Pardewa odnosiła się do takich zagadnień jak umiejscowienie flagi tureckiej koło bułgarskiej w budynkach Urzędu Miasta w Tyrgowiszte oraz Kyrdżali. Zarzuty dotyczyły również wykorzystanie pomocy finansowej z funduszy przedakcesyjnych, a mianowicie udzielenie kwoty rzędu 120 milionów euro firmom budowlanym z Turcji. Jeżeli chodzi o misje dyplomatyczne ambasador Pardew zarzucił ambasadorowi Bułgarii, z ramienia DPS, w Helsinkach o zignorowanie Wigilii Bożego Narodzenia. <http://www.segabg.com/13032004/p0010002.asp>.

anty-tureckiej Żiwkova (...) utrzymanie pokoju etnicznego na terenie kraju, jednocześnie budując nowy wizerunek DPS od partii etnicznej w partię ogólnokrajową”²².

Uznanie dla polityki rządowej wobec mniejszości tureckiej jest odzwierciedlana również w działalności szeregu organizacji pozarządowych, zajmującymi się tą problematyką. Organizacje te przyjęły tak ważne funkcje jak prowadzenie badań nad problemami mniejszości; prowadzenie dialogu z władzami centralnymi i samorządowymi co ostatecznie doprowadziło w praktyce do stworzenia mechanizmu wsparcia dla tych mniejszości w okresie transformacji. Warto zauważyć, że działalność tych organizacji jest wspierana przez Inicjatywę Unii Europejskiej do spraw demokracji i ochrony praw człowieka²³.

Chciałbym przedstawić kilka liczących się organizacji i fundacji, zajmujących się problemami mniejszości tureckiej, jak również organizacje tychże mniejszości.

- Międzynarodowe Centrum do spraw Badań nad Mniejszościami i Relacjami Kulturowymi (Meždunaroden Centyr za Izsledvane na Małcinstvata i Kulturnite Wzaimodejstvia – IMIR). Centrum powstało w 1992 roku w ramach współpracy z takimi ośrodkami jak: Centrum do spraw Badań nad Islamem oraz Stosunków między Islamem a Chrześcijaństwem (Birmingham, Wielka Brytania); Centrum do spraw Badań Stosunków Etnicznych (Warwick, Wielka Brytania); Narodowa Fundacja Nauk Politycznych (Francja). IMIR jest prywatną organizacją pozarządową. Podstawowym założeniem Centrum jest badanie rozwoju stosunków kulturalnych, etnicznych i religijnych w Europie Południowo-Wschodniej w celu wsparcia rozwoju i integracji wszystkich wspólnot mniejszościowych.
- Stowarzyszenie „Tolerantnost” (Sdrużenie Tolerantnost). Stowarzyszenie jest organizacją pozarządową, działającą w regionach zamieszkałych głównie przez mniejszość turecką. Podstawowym założeniem stowarzyszenia jest zapoznanie społeczeństwa bułgarskiego z problemami małych i średnich regionów górskich, słabo rozwiniętymi gospodarczo oraz regionów podzielonych wartościami religijnymi i kulturowymi.
- Międzyetniczna Inicjatywa dla Praw Człowieka (Mežduetniceska inicjatiwa za czoweskite prava – MICzP). Jest to czołowa bułgarska organizacja pozarządowa, powstała w 1996 roku. MICzP aktywnie współpracuje z Ministerstwem Edukacji Bułgarii oraz z instytucjami i organizacjami edukacyjnymi w Europie. Podstawowym Celem Inicjatywy jest wzmocnienie udziału mniejszości etnicznych w gospodarczych, politycznych i społecznych procesach rozwoju kraju, poprzez likwidację dyskryminację etniczną.
- Tureckie Centrum Kulturowe „XXI wiek” (Turski Kulturn Centyr XXI wek). Centrum powstało w 1998 roku²⁴.
- Fundacja Wieloetnicznej Współpracy „Napredyk” – Pazardżik (Fundacija za mnogoetniczno sytrudniczestvo – Napredyk Pazardżik). Fundacja powstała w 1996 roku. Podstawowym celem jest inicjowanie programów i projektów z rzeczywistym udziałem mniejszości tureckiej. Projekty dotyczą rozwiązania społecznych, gospodarczych, zdrowotnych, edukacyjnych i kulturowych problemów grup etnicznych w Bułgarii.

2. Polityka wobec mniejszości romskiej

---

²² Wypowiedź prezydenta Republiki Bułgarii po uhonorowaniu państwowego Ahmeda Dogana, Biuro Prasowe Prezydenta Republiki Bułgarii, 29.03.2004 r. Warto zauważyć, że wypowiedź Prezydenta Pyrwanowa dotyczącej „nowego wizerunku” DPS jest bezpośrednio związana z zapisami w Konstytucji Republiki Bułgarii z 1991 roku. Artykuł 11, ustęp 4 konstytucji zabrania organizowanie partii politycznych na podstawie wartości etnicznych, rasowych i religijnych.

²³ Więcej informacji na temat mniejszości etnicznych w Bułgarii można uzyskać na stronie: www.ethos.bg.

²⁴ Więcej informacji na temat Centrum na stronie: www.tkc21.hit.bg.

2.1. Podział społeczności romskich na terenie Bułgarii

Przed omawianiem podstawowych problemów mniejszości romskiej chciałbym przedstawić w skrócie różne grupy mniejszościowe, zamieszkałe na terenie Bułgarii. Takie rozróżnienie jest o tyle ważne o ile każda z tych grup ma swoją pozycję społeczną, reprezentując charakterystyczne tożsamości.

Pierwszą, historycznie ukształtowaną, społecznością to Jerlii, którą można podzielić na Chorachane-roma (są to Romowie tureccy, muzułmanie) oraz Dasikane-roma (są to Romowie bułgarscy, chrześcijanie)²⁵. Chorachane-roma to najbardziej liczebna społeczność romska w Bułgarii. Przeważnie wyznają islam, lecz w przypadku obchodzenia świąt religijnych i ludowych obchodzone są również święta chrześcijańskie. Przedstawiciele tej społeczności posiadają mocno wyrażoną świadomość turecką, jednocześnie nie przyznają się do swojego pochodzenia romskiego²⁶. Posiadanie świadomości tureckiej nie jest akceptowane przez mniejszość turecką w Bułgarii. Z tego powodu niektóre grupy określają siebie jako oddzielną mniejszość, tzw. millet lub usta-millet. Są to przeważnie grupy zamieszkałe Północno-Wschodnią Bułgarię, wierzące w swoje pochodzenie z Afganistanu.

Społeczność Romów bułgarskich różni się przede wszystkim posiadaniem odrębnej świadomości. Można tylko stwierdzić pewne słabe tendencje do przyjmowania kultury i tradycji chrześcijańskiej wraz z tendencją bułgaryzacji.

Drugą, co do liczebności, społecznością romską w Bułgarii to tzw. Kałdaryszowie²⁷. Cechą charakterystyczną tej społeczności jest szeroko przyjęte wyznanie chrześcijańskie. Jednocześnie jest to jedyna społeczność romska w Bułgarii, która trwale podtrzymuje i rozwija swoje tradycje kulturowe i obyczajowe, między innymi pielęgnacja języka romanes. Nie jest przypadkiem, iż Kałdaryszowie zajmują najwyższe miejsce w hierarchii społeczności romskich²⁸.

Trzecią wielką społecznością romską w Bułgarii są tzw. Rudarowie. Podobnie jak Kałdaryszowie, przybycie Rudarów do Bułgarii jest związane z inwazją kełderarską. Cechą odmienną jest natomiast ukształtowanie się świadomości rumuńskiej, zachowując i pielęgnując tradycje chrześcijańskie.

2.2. Miejsce i rola mniejszości romskiej po zmianach systemowych w Bułgarii

Początki procesu transformacji w Bułgarii charakteryzowały się pozytywną tendencją nieangażowania się Bułgarów w niedemokratycznych reformach w państwie. Dodatkowym atutem było odrzucenie haseł nacjonalistycznych. Pozytywnym efektem takiego nastawienia była wyżej omawiana polityka wobec mniejszości tureckiej, która na przestrzeni lat nie budziła zastrzeżeń nie tylko na scenie wewnętrznej, lecz również w opinii Komisji Europejskiej i międzynarodowych organizacji pozarządowych, zajmujących się tą problematyką.

---

²⁵ Korzenie społeczności Jerlii można szukać w wędrowkach romskich na Bałkanach między XIII a XVIII wiekiem. Warto zauważyć, iż społeczność ta cechowała się bliskim, bezkonfliktowym współżyciem z ludnością bułgarską jak i turecką. Romskite obsznosti v Byłgaria dnes (Społeczności romskie w Bułgarii. Stan obecny), Centrum Międzyetnicznego Dialogu i Tolerancji, www.geocities.com/amalipe2002, s.2.

²⁶ Ibidem, s. 2.

²⁷ Są oni często nazywani Romami węgierskimi, austriackimi, serbskimi lub niemiecki. Takie określenie wywodzi się z pojęcia „kełderarska inwazja”, związanego z wędrowką Romów przez terytorium Austro-Węgier oraz Serbii.

²⁸ Romskite obsznosti v Byłgaria dnes, op. cit.

Na przeciwnym biegunie znajdowała się mniejszość cygańska²⁹. Przede wszystkim można mówić o szerzącej się dyskryminacji etnicznej oraz nastawiania rasistowskiego wobec tej mniejszości³⁰.

Dyskryminacja wobec Romów była obecna głównie w takich obszarach życia społecznego jak ochrona zdrowia, dostępność do rynku pracy, ochrona społeczna, polityka mieszkaniowa oraz możliwość równego i bezpłatnego dostępu do edukacji³¹. Kolejną dziedziną, gdzie stosowano dyskryminację była równość wobec prawa oraz przedstawicielstwo w państwowych i lokalnych organach decyzyjnych³². Efektem takiego nastawienia było umiejscowienie mniejszości cygańskiej na najniższym szczeblu hierarchii społecznej³³.

4 grudnia 1997 roku Parlament Bułgarii przyjął rozporządzenie w celu utworzenia Rady Narodowej dla problemów etnicznych i demograficznych. Kolejnym dokumentem rządowym, przyjętym w kwietniu 1999 roku, był „Program ramowy dla równoprawnej integracji Romów w społeczeństwie bułgarskim”, w miesiąc później Bułgaria ratyfikowała Konwencję Ramową Rady Europy dla ochrony praw mniejszości. Program Ramowy zakładał rozpoczęcie konsultacji między stroną rządową a organizacjami romskimi oraz pozarządowymi organizacjami, zajmującymi się praw człowieka. Podstawowym zadaniem tych konsultacji miało być określenie ogólnych priorytetów w takich obszarach jak: walka przeciwko dyskryminacji i bezrobociu³⁴, zapewnienie godnego poziomu ochrony zdrowotnej³⁵, wzrost poziomu wykształcenia, ochrona dziedzictwa kulturalnego oraz dostępu do mediów publicznych. Kolejnym punktem Programu było stworzenie dogodnych warunków zatrudnienia nie tylko na szczeblu samorządowym, lecz również w administracji publicznej. Realizacja tych założeń była o tyle ważna o ile dawała szansę mniejszości w tworzeniu własnych partii i organizacji pozarządowych. Po raz pierwszy można było odnotować jakkolwiek udział mniejszości romskiej podczas wyborów samorządowych z 1999 roku. Wynikiem wyborów był wybór około 200 przedstawicieli z mniejszości romskiej w Radach Samorządu Lokalnego. Następnie odbyły się wybory parlamentarne w 2001 roku. Można było zauważyć zwiększoną aktywność wśród partii i intelektualistów romskich.

---

²⁹ Według narodowego spisu ludności z 2001 roku, mniejszość cygańska stanowiła 4.6 % całości ludności na terenie Bułgarii. W odróżnieniu do mniejszości tureckiej, mniejszość cygańska zamieszkuje przeważnie regiony przemysłowe i urbanistyczne. Jednak największe skupiska procentowo znajdują się w regionach Montana, Sliwen i Stara Zagora.

³⁰ Przypadki wrogości i rasistowskiego zachowania wobec mniejszości romskiej są umieszczone w Rocznym Raporcie Bułgarskiego Komitetu Helsińskiego, Sofia, 08.03.1995, <http://www.bghelsinki.org/annual/bg/bg1994.html#1>.

³¹ Przypadki umieszczania dzieci Romów w szkołach dla wychowanków z opóźnionym rozwojem zdarzały się nagminnie, Coroczny Raport Komisji Europejskiej, 1999, op. cit., s. 18.

³² W wyniku reformy samorządowej z 1999 roku zostały utworzone 28 województw. Tylko w dziesięciu urzędach wojewódzkich przyjęto przedstawicieli z mniejszości cygańskiej. Już rok później zatrudniono ekspertów z mniejszości cygańskiej w 24 urzędach wojewódzkich, trzech ekspertów w Ministerstwie Rozwoju Regionalnego i Infrastruktury oraz trzech ekspertów w Ministerstwie Zdrowia, Coroczny Raport Komisji Europejskiej, op. cit., s. 24.

³³ Najbardziej rozpowszechnionym stereotypem jest określenie Romów jako ludzi leniwych, nieodpowiedzialnych, zajmujących się kradzieżami i innymi działaniami kryminalnymi. Taki stereotyp był lansowany przez kilka wrogo nastawionych dzienników regionalnych i krajowych. Przykładem jest skrajnie nacjonalistyczny tygodnik Zora. W maju 2000 roku Zora opublikowała list otwarty zaadresowany do ówczesnego Prezydenta Stojanowa. List został podpisany przez grupę intelektualistów oraz artystów. List ostrzegał o niebezpieczeństwie dla integracji Bułgarii z Wspólnotami Europejskimi, przedstawiając Romów jako barbarzyńców.

³⁴ Wskaźnik bezrobocia wśród siły roboczej mniejszości cygańskiej jest w przedziale 60-75 %. Dane na podstawie spisu ludności z 2001 roku.

³⁵ Dostęp do usług zdrowotnych jest bardzo ograniczony, przede wszystkim w miejscach oddalonych od miast. Lecz nawet kiedy taka możliwość istnieje, największym problemem zostaje strona finansowa.

Ostatecznie w Zgromadzeniu Narodowym znalazło się dwóch posłów z mniejszości romskiej, jako deputowani z list Ruchu Narodowego Simeona Drugiego, oraz Bułgarskiej Partii Socjalistycznej.

Chciałbym przedstawić niektóre projekty w Bułgarii, finansowane przez Bank Światowy³⁶.

- Pożyczka w celu przeprowadzenia reformy w służbie zdrowia. Wartość projektu to 86.9 milionów USD, z czego Bank udziela 63.3 milionów. Celem projektu jest stworzenie lepszych możliwości do korzystania z podstawowej opieki medycznej, przeważnie w obszarach wiejskich.
- Pożyczka w celu zapewnienia lepszych warunków życia dla dzieci. Wartość projektu wynosi 8 milionów USD. Podstawowymi założeniami projektu są: ochrona praw dzieci w kontekście przystąpienia do Unii Europejskiej oraz zapewnienie wykształcenia i wychowania dzieci w instytucjach zastępczych³⁷.

Najobszerniejsze projekty rządowe, obejmujące szereg obszarów życia społecznego, są głównie finansowane przez program PHARE³⁸:

- Projekt „Integracja Romów w bułgarskim społeczeństwie”. Wartość projektu wynosi 0.5 miliona euro, podzielona na dwa podstawowe komponenty. Pierwszym komponentem jest projekt „Dostęp Romów do edukacji oraz kwalifikacja przedstawicieli romskich w celu zatrudnienia w strukturach administracji państwowej oraz policji”. Drugim komponentem jest projekt „Urbanizacja oraz infrastruktura techniczna osiedli romskich”.
- Projekt „Integracja ludności romskiej”. Wartość projektu wynosi 2.1 miliona euro, podzielona na trzy komponenty, między innymi projekt „Prawna rama dla niedyskryminacji”. Realizacja projektu została zaplanowana na grudzień 2004 roku.
- Projekt „Zagwarantowanie dostępu do systemu ochrony zdrowia dla mniejszości romskiej”. Wartość projektu wynosi 1.1 miliona euro. Realizacja projektu została zaplanowana na grudzień 2004 roku.
- Projekt „Kohezja społeczna Romów”. Wartość projektu wynosi 0.9 miliona euro, podzielona na trzy komponenty. Celem projektu jest między innymi stworzenie nowych miejsc pracy dla Romów oraz budowa i rozwój romskich centrów kulturalno-informacyjnych. Beneficjentem projektu jest Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej. Realizacja projektu została zaplanowana na grudzień 2004 roku.
- Projekt „Rozwój społeczny i urbanizacja dla regionów z dużą liczbą mniejszości etnicznych”. Wartość projektu wynosi 6 milionów euro, współfinansowana przez Program Rozwojowy ONZ.
- Projekt „Integracja edukacyjna i medyczna dla Romów”. Wartość projektu wynosi 5.4 milionów euro, podzielona na dwa komponenty.

Na koniec chciałbym wymienić kilka liczących się organizacji i fundacji, zajmujących się problemami mniejszości romskiej, jak i również organizacje tychże mniejszości³⁹:

- Centrum Bałkańskie na rzecz rozwoju regionalnego (Bałkański Centyr za Regionalno Razwítie – BCRD). Centrum powstało w 1998 w ramach współpracy z takimi partnerami jak: Minority Rights Group International; Balkan Human Rights Network czy asocjacji

---

³⁶ [http://lnweb18.worldbank.org/eca/ecshd.nsf/0/edf5ec59184222f8c1256d4f0053da41/\\$FILE/Roma-factsheet-BG_3.doc](http://lnweb18.worldbank.org/eca/ecshd.nsf/0/edf5ec59184222f8c1256d4f0053da41/$FILE/Roma-factsheet-BG_3.doc).

³⁷ Częścią projektu jest również pomoc bezzwrotna wartości miliona USD, udzielona przez Japońską Fundację na rzecz rozwoju społecznego dzieci, mieszkających w biednych wspólnotach.

³⁸ Szerzej na ten temat w dokumencie rządowym „Projekty Rządu Republiki Bułgarii, finansowane przez program PHARE Unii Europejskiej, które mają na celu polepszenia sytuacji życiowej ludności romskiej w Bułgarii”, Lipiec 2003, <http://www.ncedi.government.bg/Phare1.htm>.

³⁹ Informacje na temat mniejszości etnicznych w Bułgarii można uzyskać na stronie www.ethnos.bg.

„Izida”. Podstawowym zadaniem centrum to szeroko pojęta walka z dyskryminacją na tle płciowym, etnicznym, religijnym, rasowym oraz społecznym⁴⁰.

- Bułgarski Komitet Helsiński (Bylgarski Helzinski Komitet). Komitet jest członkiem Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka od 1993 roku. Główne zadania Komitetu to: ochrona praw człowieka; dostosowanie bułgarskiego systemu prawa do standardów międzynarodowych; stworzenie podstaw dla szerokiej debaty społecznej na temat ochrony praw człowieka. Komitet może się pochwalić dużym i wyspecjalizowanym dorobkiem naukowym jak również praktycznymi sukcesami w zakresie swojej działalności⁴¹.
- Stowarzyszenie do spraw Badań nad Mniejszościami „Studii Romani” (Drużestwo za izsledwane na małcinstwata „Studii Romani”). Stowarzyszenie powstało w 1991 roku. Głównym zadaniem jest popularyzacja problemów mniejszości, w szczególności Romów z Europy Środkowo-Wschodniej.
- Projekt „Prawa Człowieka” (Proekt „Prawata na Czoweka). Stowarzyszenie to powstało w 1992 roku jako organizacja pozarządowa. Głównym zadaniem jest przeprowadzenie badań nad ochroną praw Romów, jak również zapewnienie ochrony prawnej dla Romów, których prawa zostały pogwałcone.
- Fundacja SEGA (Początek dla efektywnych alternatyw obywatelskich). Fundacja powstała w 1995 roku. Celem SEGA jest działalność w kierunku rozwoju demokratycznego, poprzez wdrażanie programów indywidualnych. Programy te są finansowane przez: Fundację Westminster na rzecz Demokracji; PHARE - Lien; PHARE - Demokracja; German Marshall Fund; Fundacja „Charles Stewart Mot” i inne.
- Zjednoczona Unia Romska (Obedinen Romski Syjuz). Powstała w 1992 roku.
- Stowarzyszenie „Przyszłość dla Romów” (Drużestwo „Bydeszteto na Romite”). Stowarzyszenie powstało w 1999 roku. Głównym zadaniem jest poparcie dla procesu społecznej, kulturalnej i gospodarczej integracji ludności romskiej.
- Stowarzyszenie „Romani Bacht” (Sdrużenie „Romani Bacht”). Stowarzyszenie powstało w 1999 roku. Głównym zadaniem jest zagwarantowanie ochrony praw Romów.

---

⁴⁰ Więcej informacji dotyczącej działalności Centrum na stronie www.bcrd.net.

⁴¹ Więcej informacji na oficjalnej stronie Komitetu: www.bghelsinki.org.

Wybrane źródła bibliograficzne

Dokumenty

- Coroczny Raport Komisji Europejskiej dotyczącego rozwoju Bułgarii w procesie integracji, Bruksela, 10.1999
- Powszechny Spis Ludności w Bułgarii, 2001, Narodowy Instytut Statystyczny, www.nsi.bg.
- „Projekty Rządu Republiki Bułgarii, finansowane przez program PHARE Unii Europejskiej, które mają na celu polepszenia sytuacji życiowej ludności romskiej w Bułgarii”, Lipiec 2003, <http://www.ncedi.government.bg/Phare1.htm>
- Roczny Raport Bułgarskiego Komitetu Helsińskiego, Sofia, 08.03.1995, <http://www.bghelsinki.org/annual/bg/bg1994.html#1>.
- Tajnity na Dyrzawna Sigurnost (Sekrety Służby Bezpieczeństwa), 05.03.2001, <http://www.segabg.com/05032001/p0050009.asp>

Wywiady i wypowiedzi

- „Pardew krytykuje monopol Dogana nad Turkami”. Wywiad z ambasadorem USA w Bułgarii – Jamesem Pardew, „Sega”, 13.03.2004.
- Wypowiedź Georgi Pyrwanowa po uhonorowaniu państwowego Ahmeda Dogana, Biuro Prasowe Prezydenta Republiki Bułgarii, 29.03.2004.

Opracowania

- **Biagini A. Guida F**, Pół wieku realnego socjalizmu: Europa Środkowo-Wschodnia od II Wojny Światowej do upadku rządów komunistycznych, Rzeszów, WSP, 1998, ss. 234.
- **Buksenshutz Ulrich**, Małcinstwenata politika w Byłgaria. Politikata na BKP kym ewrei, romi, pomaci i turci 1944-1989 (Polityka Bułgarii wobec mniejszości. Polityka BPK wobec Żydów, Romów, Pomaków i Turków 1944-1989), Sofia, Międzynarodowy Centrum do spraw Badań nad Mniejszościami i Relacjami Kulturowymi (IMIR), 2000.
- **Giatzidis Emil**, An Introduction to post-communist Bulgaria. Political, economic and social transformation, Manchester and New York, Manchester University Press, 2002, ss. 180.
- **Golebski Franciszek**, Bałkany w latach 1989-1993. Problemy bezpieczeństwa regionalnego, Warszawa, PISM, 1994, ss. 40.
- **Jackowicz Jerzy**, Bulgaria od rządów komunistycznych do demokracji parlamentarnej 1988-1991, Warszawa, PAN ISP, 1992, ss.100.
- **Mazower Mark**, The Balkans, London, Phoenix Press, 2000, ss. 160.
- **Stawowy-Kawka Irena**, Macedonia w polityce państw bałkańskich w XX wieku, Kraków, Secesja, 1993, ss. 157.

Artykuły naukowe

- **Bojadziew Petyr**, Principi na wysznata i etniczeskata politika na Byłgaria w prehodnija period (Pryncypia polityki zagranicznej i etnicznej Bułgarii w okresie transformacji), *Meždunarodni Otnoszenia*, 1994, Nr 1, s. 11-15.

- **Iwanow** Michaił, Zasztitata na małcinstwata i tjachnata integracija w graždanskoto obszestwo (Ochrona mniejszość oraz ich integracja w ramach społeczeństwa obywatelskiego), *Demokraciczen Pregled*, 2001, Nr 47, s. 359-369.
- **Milosawlewski** Slawko, Minorities in Macedonia in the Political and Constitutional Acts: From the 1903 Krushevo Manifest to the 2001 Constitutional Ammendments, *New Balkan Politics*, Web Magazine, Issue 7/8, 2003, <http://www.newbalkanpolitics.org.mk/napis.asp?id=15&lang=English>.
- **Nikołow** Simeon, Małcinstwata na Bałkanite – mostowe na družbata ili iztocznik na potencjalni zapłachi i riskowe (Mniejszości na Bałkanach – stwarzają przyjacielskie stosunki, czy są potencjalnymi powodami ryzyka i niebezpieczeństwa), *Nowo Wreme*, 2001, Nr 4, s. 86-103.
- **Primakow** Ewgenij, Politikata na Rusia na Bałkanite (Polityka Rosji na Bałkanach), Spotkanie zorganizowane przez Bułgarskie Stowarzyszenie Dyplomatyczne 18^{go} kwietnia 2000, *Meždunarodni Otnoszenia*, 2000, Nr 3, s. 5-14.
- **Pyrwanow** Anton, Etnomałcinstweni wzaimootnoszenia, krizi i konflikti na Bałkanite (Relacje etnomniejszości, kryzysy i konflikty na Bałkanach), *Meždunarodni Otnoszenia*, 2002, Nr 1, s. 29-48.
- **Tatarly** Ibrahim, Dwizenieto za Prawa i Swobodi obsztonacionalna partia, faktor za demokracjata na stranata (DPS jest partią ogólnokrajową i jest czynnikiem demokratycznym w państwie), Sofia, 1997, *strona główna DPS*, <http://www.dps.bg/site/bg/files/history/history1.html>.

Źródła internetowe

www.focus-news.net
www.segabg.com
www.setimes.com
www.seeuropa.net
www.balkanreport.com
www.odci.gov/cia/publications/factbook/index.html
www.balkans21.org
www.econ.bg
www.balkans21.org
www.econ.bg
www.balkans21.org
www.econ.bg
<http://serwisy.gazeta.pl/wyborcza/0,34475.html>
www.ethnos.bg
www.newbalkanpolitics.org.mk
www.seep.ceu.hu
www.mfa.government.bg
www.mfa.gov.tr